

Kiss Farkas Gábor (Budapest)

Az első, részben magyar nyelvű nyomtatvány
(Melanchthon: *Elementa Latinae grammatices*, Krakkó, Vietor, 1526)*

Leonard Cox, az angol származású, Krakkóban tanuló, majd Kassán is oktató humanista tevékenységének fontosságáról már régóta vannak ismereteink, de erasmusi ihletésű pedagógiai programjának átfogó voltát és újszerűségét igazából csak azóta lehet értékelni, hogy Andrew Breeze és Jacqueline Glomski 1991-ben kiadták a *De erudienda iuventute* című értekezését.¹ Erazmista nevelési traktátusa egyetlen egy példányban maradt fenn Bukarestben (Román Akadémia Könyvtára, jelzete: I 40344), és többi művéből is – ahogy az gyakran megesik a régiókon kívül nem terjesztett kelet-közép-európai nyomtatványokkal – csak egy-két példány ismert. Épp ezért vállalkoztunk egy kutatási terv keretében Juhász-Ormsby Ágnessel (Memorial University, Kanada), hogy felkutatjuk a megmaradt példányokat, és ezeknek paratextusaiból az eddigieknél alaposabban próbáljuk rekonstruálni Cox humanista kapcsolatrendszerét.²

A Cox által paratextus-verssel ellátott nyomtatványok között a szakirodalom eddig is számon tartotta Philipp Melanchthon *Elementa Latinae grammatices*át, amelynek egyetlen fennmaradt példánya a svéd–lengyel háború során a 17. század közepén került Uppsalába.³ Ezt a kiadást Hieronymus Vietor bécsi, majd krakkói nyomdász adta ki 1526-ban egyszerű, fametszetes címlapkerettel. Melanchthon latin nyelvtani összefoglalója ekkoriban indult európai hódító útjára: első kiadása 1525-ben jelent meg Wittenbergben Kilian Goldstein 1525 januárjából, Wittenbergből datált előszavával.⁴ Goldstein itt elmondta, hogy Melanchthonnak nem állt szándékában közzétenni ezt a latin nyelvtant, csak magántanítványai használatára állította össze, és Goldstein hosszú vívódás után, a szerző tiltakozása ellenére, de a diákok hasznára adta ki a szöveget. Ezt követően gyors egymásutánban jelentek meg Európa-szerte utánnomásai: 1525-ben Hagenauban,⁵ 1526-ban Hagenauban (Johann Setzer, VD16 M-3340), Kölnben (Johann Soter, VD16 M-3341), Nürnbergben (Johann Petreius, VD16 M-3342), Strassburgban (Johann Knobloch, VD16 ZV-10660), Antwerpenben (Michael Hillenius, *Netherlandish Books* 20985),

* Készült az OTKA PD-104316 és az MTA Lendület pályázat támogatásával.

¹ Andrew BREEZE, Jacqueline GLOMSKI, *An Early British Treatise upon Education: Leonard Cox's De erudienda iuventute*, *Humanistica Lovaniensia*, 40(1991), 112–167.

² A korábbi kutatásokra lásd Jacqueline GLOMSKI, *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons: Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck and Leonard Cox*, Toronto, University of Toronto Press, 2007; Martin MURPHY, *Thame, Tübingen, Kraków and Reading: The Itinerary of Leonard Cox, Humanist and Schoolmaster (c. 1495–1550)*, *Humanistica Lovaniensia*, 64(2015), 75–95. Lehetséges magyarországi recepciójának fontosságát hangsúlyozza KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., Universitas, 1998, 70–71. E kutatás során már előkerült Sylvester János legkorábbi verse, amelyet tanárához, Coxhoz intézett *Stadius Sylvae*inek kiadásában (Krakkó, Vietor, 1527). Lásd: KISS Farkas Gábor, *Sylvester János első verse*, *Magyar Könyvszemle*, 132(2016) (saját alatt).

³ Józef TRYPUĆKO, *Polonica vetera Upsaliensia: Catalogue des imprimés polonais ou concernant la Pologne... conservés à la bibliothèque de l'Université Royale d'Upsala*, Uppsala, Almqvist & Wiksell, 1958, 104 (n. 1681). Csak említi e kiadást Maria CYTOWSKA, *Od Aleksandra do Alwara: Gramatyki łacińskie w Polsce w XVI w.*, Wrocław, Ossolineum, 1968, 22. Másolatának jelzete az OSZK-ban: RMK I. 1c, RMNy jelzete: S 6D

⁴ *Elementa Latinae grammatices*, Wittembergae, per Lotheros Iuniores, 1525 (VD16 ZV-25502). Példányok: Zwickau, Brno MZK. Heinrich BINDSEIL (Philippus MELANCHTHON, *Opera quae supersunt omnia*, Braunschweig, Schwetschke, 1854, 20. kötet, 193–194) és az ő nyomán Kristian JENSEN, *The Latin grammar of Philipp Melanchthon = Acta conventus Neo-Latini Guelpherbytani*, ed. Stella P. REVARD et al., Binghamton, 1988 (Medieval and Renaissance Texts and Studies), 514; valamint Aino KÄRNÄ és Lauri MARJAMÄKI <http://diglib.hab.de/ebooks/ed000171/id/ebooks_ed000171_007/start.htm> [2016. február 28.] azt állítja, hogy a hagenai, 1525. évi kiadás lenne az első. Mivel mind Melanchthon, mind Goldstein ekkor Wittenbergben tartózkodott, nem valószínű, hogy Elzászban akartak volna nyomtatni. Bindseil 1854-ben még nem ismerte a ritka, 1525. évi wittenbergi első kiadást (csak két példányról tudok: Zwickauban és Brnóban), és emiatt terjedhetett el ez a tévedés.

⁵ Ezt a kiadást már Bindseil (*i. m.*, 193) sem látta, csak régi bibliográfiákból (Panzer) hivatkozta, modern katalógusokban nincs nyoma. Könnyen lehet, hogy csak elírás eredménye az 1526-os hagenai kiadás nyomán.

Deventerben (Albertus Pafraet, *Netherlandish Books* 20986), és Vietor nyomdájában, Krakkóban. Ezt újabb kiadások követték: 1527-ben Antwerpenben (Hillenius, *Netherlandish Books* 20989), Kölnben (Hero Alopecius, Manchester, John Rylands Library), Wittenbergben (Joseph Klug, VD16 ZV-25501).

A fentebb említett krakkói kiadást az eredeti, wittenbergi kiadás Kilian Goldstein által írt előszava vezeti be (A2^{r-v}), a végén pedig két rögtönzött ajánlászöveg olvasható Leonard Coxtól és Ioannes Rullustól. Cox verse címében jelzi, hogy az ajánlászöveget „ex tempore” írta, valószínűleg Vietor felszólítására (K5^v), a Rullus által jegyzett ajánlólevél pedig a maga nemében is ritka őszinteséggel ecseteli egy oldalon keresztül, hogy Hieronymus Vietor kérte meg arra, töltsen meg az utolsó ívfűzet hatodik lapjának legalább egyik oldalát bármivel, amit odaillőnek (non ἀπροσδιόνυσον) gondol. Mind Cox, mind Rullus szövege arról árulkodik, hogy inkább Vietor üzleti szándéka állhatott a szöveg kiadása mögött, és ennek mindketten szívesen engedelmességek, hiszen a kiadó régi munkatársai voltak. Coxnak 1518-ban Vietornál jelent meg dicsőítő beszéde a krakkói akadémiáról (*De laudibus celeberrimae Cracoviensis academiae*), majd ettől kezdve több Vietor-kötet nyomtatásánál működött közre: csak 1526-ban e köteten kívül kísérőverse jelent meg Erasmus *Hyperaspistes*-ében, idősebb Plinius *Naturalis historia*-ja hetedik könyvében, Stanislaus Zaborowski lengyel *Orthographiá*-jában, Donatus grammatikájának kiadásában és Nicolaus Shadkovius (Mikołaj z Szadka) 1527. évi *Iudicium astronomicum*-ának kiadásában.⁶

Ioannes Rullus is a fiatal krakkói erasmisták köréhez tartozott. Családja az elzászi Weissenburgból (Wissembourg) került Krakkóba, tanulmányait szülővárosában és Bécsben (1517) végezte. Krakkóban Valentin Eck tanítványa volt,⁷ és 1522-től számos ajánlókölteménye jelent meg a helyi nyomtatványokban, többek között Johann Virdung egy prognosztikonjában (1522), Valentin Eck *Vita Pauli primi heremita*-jében (1522), és Erasmus (valójában William Lily) *De constructione octo partium* krakkói kiadásában (1523) is. Bár Erasmusszal nem állt kapcsolatban, barátja, Andreas Trecesius megemlíttette nevét mint krakkói rajongóját a németalföldi mesternek.⁸ Coxszal való együttműködését jelzi ajánlóverse a brit humanista *De erudienda iuventuté*-jéhez (1526), és az a szintén 1526-ban megjelent Donatus-kötet (*Grammaticae methodus, ut succinctissima, ita et utilissima*), amelyet Rullus ajánlott Ioannes Bonernek, Severinus Boner krakkói szenátor fiának: ehhez paratextusként Rullus három verset, Cox egyet írt. 1527-től a Mária Magdolna-iskola tanára lett Boroszlóban, és ott halt meg 1532-ben; halálakor könyvtára 14 Erasmus-kötetet tartalmazott.⁹

A Cox és Rullus által kiadott *Elementa Latinae grammatices* egy sajátos latin nyelvtan; első, és korai kiadásában még csak a latin betűk felsorolását (*Orthographia* cím alatt) és az alaktant (*Etymologia* néven) öleli fel.¹⁰ Kilian Goldstein is jelezte előszavában, hogy Melanchthon elsősorban a házába fogadott magántanulók számára állította össze, és nem terjed ki a

⁶ Ezek felsorolását és lelőhelyeit lásd: Andrew BREEZE, *Leonard Cox, a Welsh Humanist in Poland and Hungary*, *The National Library of Wales Journal*, 25(1988), 399–410.

⁷ Gustav BAUCH, *Schlesien und die Universität Krakau*, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens*, 41(1907), 166–167; Halina KOWALSKA, *Johannes Rullus = Contemporaries of Erasmus*, ed. Peter G. BIETENHOLZ, Toronto, Toronto University Press, 1985, T. 3, 178.

⁸ „Salutat te Ioannes Rullus, conteranus (!) meus, tui nominis, si quisquam est, studiosissimus.” ERASMUS ROTERODAMUS, *Opus Epistolarum*, vol. 7, 1527–1528, Oxford, Clarendon, 1928, 202 (Ep. 1895).

⁹ Végrendeletét lásd: Gustav BAUCH, *Drei Denkmäler zu älteren schlesischen Schulgeschichte*, Breslau, Grass, 1901.

¹⁰ Az első kiadás részletes tartalmát lásd: Karl HARTFELDER, *Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae*, Berlin, Hofmann, 1889, 260–266. Később Melanchthon maga és számos követője is kibővítette, illetve átalakította ezt a nyelvtant, hozzácsatoltak további részeket (*Syntaxis, De periodis, Prosodia*); többek között Molnár Gergely évszázadokon át használt és újraírt *Elementa Latinae grammatices* is erre vezethető vissza. Lásd: BARTÓK István, *A humanizmustól a klasszicizmus felé: Molnár Gergely nyelvtanának 1700 előtti kiadásairól*, *Magyar Könyvszemle*, 111(1995), 349–360. Melanchthon magyarországi kapcsolatairól: KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig*, Szeged, JATE, 1986. Könyvtárának Magyarországon fennmaradt példányairól legutóbb: MONOK István, *Philipp Melanchthon bejegyzése az Országos Széchényi Könyvtár egyik Lucianus-kötetében*, *Magyar Könyvszemle*, 119(2003), 325–327.

nyelvtan minden részletére. Tartalmában és mélységében jóval meghaladja a Melanchthon által ugyanakkoriban összeállított, alapfokú alfabetizációt segítő *Elementa pueriliat* (1524), amely csak az ábécét, a krédót, egy zsoltárt, bölcs mondásokat és néhány újszövetségi részletet tartalmazott. Az *Elementa Latinae grammatices* alaktani összegzése már egy rendszeres nyelvtan elvei alapján épül fel, de nem fejt ki az alaktan összes részletét, hanem a deklinációk és konjugációk ismertetésénél Donatushoz utasítja az olvasót (például H3^v, I1^v, I3^f). A szófajtni bevezetőknél a fogalmak megértésére koncentrál, az alaktannál a kivételekre: sok tekintetben egy tanári kézikönyvre hasonlít, és a megszólított olvasó is tanár, akinek tanácsot ad a kötet a nyelvtani problémák elmagyarázásához. Melanchthon egy levele szerint a művet a házában lakó Erasmus Ebner számára írta, aki 11 évesen, 1522-ben került Wittenbergbe, és 1525-ig nála tanult.¹¹ Ez a 11–14 éves generáció, a humanisták által tutorált magántanulók lehetnek ennek a haladó, donatusinál magasabb szintű latin grammatikának a közvetett célközönsége.

A népnyelvű magyarázatok jelenléte is a pedagógiai célra vezethető vissza. A 78 lapos, jelentős terjedelmű nyelvtanban összességében csak mintegy húsz-harminc helyen adott meg Melanchthon népnyelvi magyarázatot. Néhol csak a ritkább szavakat fordította le németre a következetesség igénye nélkül, néhol magyarázó mondatokat fűzött németül a latin nyelvtani szabályokhoz. Az előbbire jó példa a hónapok nevének felsorolása, az utóbbira pedig a főnév és a melléknév közti különbségtétel magyarázata. Itt Melanchthon eltekint az elméleti definícióktól, és azt a praktikus segítséget ajánlja, hogy főnév az, amihez nem lehet hozzátenni azt, hogy „man, weib, ding” (férfi, nő, dolog), míg a melléknévhez kapcsolni lehet e szavakat: „albus vir, alba mulier, album pecus”, tehát „fehér férfi, fehér nő, fehér marha”. Vietor és munkatársai ezekkel a népnyelvi magyarázatokkal szembesülve dönthettek úgy, hogy Melanchthon német megjegyzéseit és példamondatait lengyelre és magyarra is lefordítják, hiszen a potenciális vásárlóközönség, a krakkói egyetemen tanuló fiatal hallgatók között a német mellett ez a két nyelv volt a legelterjedtebb. Így született meg az alábbi főnévdefiníció:

Substantium cui non potest addi (Alma) man, weib, ding (Pol) maż, nyewyasta, rżecz (Vng) *Fyrfyw, assonember, alath*. Ut campus.

A főnév az, amihez nem lehet hozzáadni, hogy (ném.) man, weib, ding, (lengy.) maż, nyewyasta, rżecz, (magy.) *Fyrfyw, assonember, alath*. Mint a mező.

Melanchthon hasonlóképpen, példák által magyarázza el az öt legfontosabb igeidő közti különbséget (G6^v: „Praesens ich Kom. Pol. Przychodzą. Vn. *Mostan iwek*.”), és a latin személytelen igék használatát. A „kell” kifejezésére a latinban ragozatlan vezérigét igenévi szerkezet követi („oportet me ediscere Virgilium”), a németben és lengyelben viszont személyraggal ellátott igék fejezik ki ugyanezt („Ich muß Vergilium außen lernen, Pol. muszą ssie Virgiliusza zewna nauczicz”). A magyar változatban („Vnga. *Zwksegh hogy en korde meghtanuliam a Virgiliusth*”) a fordító érzékelte a különbséget a német és lengyel *muß/muszq*-hoz képest, és a személytelen „szükség” szóval fejezte ki a kellést. A fordítás nem minden részletre terjedt ki, például a német hónapnevek mellett sajnos nem adták meg a lengyel és magyar variánst. Tulajdonképp Melanchthon népnyelvi, nyelvtani magyarázatainak köszönhető, hogy kötetünk tartalmazza a legkorábbi, nyomtatásban megjelent magyar mondatokat – szám szerint hatot,¹² és emiatt az RMNy definíciója szerint a legkorábbi, részben magyar nyelvű nyomtatványnak tekinthető.

Kérdés, hogy kitől származnak a kötet magyar fordításai. Bár nyilván Cox kassai és lőcsei évei alatt valamennyire megtanult magyarul,¹³ nem valószínű, hogy olyan ritka kifejezések

¹¹ Lásd: MELANCHTHON, *Opera*, vol. 20, 193–194.

¹² Ha a „mondattatik” és „olvastatik” alakokat is idevesszük, akkor nyolcat.

¹³ Erre utal, hogy a *De erudienda iuventutē*-ben a latinban előforduló germanizmusok és gallicizmusok kárhóztatása után azt mondja, hogy a magyarok az *abiit, aufugit* (elment, elfutott) ige helyett gyakran használják a *saltum dedit/fecit* (elugrott) kifejezést. BREEZE, GLOMSKI, *i. m.*, 144.

magyar fordításai, mint a *ganglionra* a régiségben használt „holttetem”, tőle eredhetnének. Sokkal valószínűbbnek tűnik Sylvester János közreműködése, akinek a hozzájárulása az egy évvel később megjelent, Christoph Hegendorff által jegyzett *Rudimenta grammatices Donati*-hoz, (Krakkó, Vietor, 1527. június 30. után) és Sebald Heyden *Puerilium colloquiorum formulaejához* (Krakkó, Vietor, 1527. augusztus) közismert.¹⁴ Hegendorff német, lengyel és magyar értelmezésekkel ellátott latin nyelvtanához Sylvester kísérőverset írt az ifjúsághoz (*Studiosae iuventuti*), és a kötet végén a Miatyánk és az Üdvözlégy szövegét is közölte magyarul. Sebald Heyden latin–német–lengyel–magyar beszédgyakorlataihoz szintén latin dedikációs verset írt a gyermek Geszti Mihálynak (*Ad Michaelem Geszthi puerum*). Sylvester azonban csak 1526. október 26-án iratkozott be a krakkói egyetem anyakönyvébe, és a magyar bursa tagja is ezen az őszön lett.¹⁵ Részt vehetett-e Vietor 1526-ban megjelent kiadványának előkészületeiben? Bár egyértelmű bizonyítékunk nincs rá, lehetséges. Ugyan a Melanchthon-kötet csak az évet adja meg, a hónapot nem, de Ioannes Rullus ajánlása talán a mohácsi vészre utal az „in tam calamitosa rerum statu” (*a dolgok ily baljós állásában*) kitételrel. Emiatt legkorábban 1526 októberében jelenhetett meg az *Elementa Latinae grammatices*, és Sylvester ekkor már Krakkóban volt. Közreműködése ennél az 1526-os kiadványnál egyúttal magyarázatot nyújt arra is, hogy Hegendorff grammatikájának címében miért szerepel az „accessit nunc *denuo* triplex, videlicet Almanica, Polonica et Vngarica exemplorum interpretatio” (*követi most ismét a példák háromnyelvű, német, lengyel és magyar értelmezése*) kitétel. Az első alkalmat a háromnyelvű értelmezésre Melanchthon grammatikája adhatta, és Sylvester már ennek magyar fordításaiban szerepet vállalhatott. A későbbi kutatás feladata annak eldöntése, hogy ez a Melanchthon-kiadás, amellyel az ifjú Sylvester elsők között találkozhatott, mennyiben határozta meg nyelvszemléletét.¹⁶

A kiadásban előforduló magyar szavak és mondatok:

A4^r: Nomen est pars orationis quae rem significat non actionem.

Nomen est duplex: 1. Proprium

2. Adpellativum, quod est multis commune.

Substantivum cui non potest addi (Alma) man, weib, ding (Pol) maż, nyewyasta, rzecz (Vng) *Fyrfyw, assonember, alath. Ut campus.*

Adiectivum, cui addi potest (Alman man, weib, ding. (Polo) maż, nyewyasta, rzecz (Vng) *Fyrfyw, assonember, alath. Ut albus uir, alba mulier, album pecus.*

B3^v-B4^r: haec acer pro arbore ahorn, Pol. iassyen, Vn. *Kewresfa* apud Priscianum. (*-er végű főnév nem hímnemű*)

B5^r: hic uerres, eber, (Pol) Kyernoß, (Vng.) *Kan. (es, -is azonos szótagszámú genitivus femininum kivétele)*

B5^v: haec cassis, eyn helm. Pol. Kapalyn. Vng. *Sisak. (nőnemű)*

E2^r: hic uarix uaricis. uberbeyn. Pol. Martwa kostcka. Vng. *Holthtetem. (rövid utolsó előtti szótag a genitivusban)*¹⁷

¹⁴ BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Bp., Universitas, 2007, 89–92. Kiadásuk: MELICH János, *A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány*, Bp., 1912 (RMNy 7–8).

¹⁵ BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., Tankönyvkiadó, 1958, 21–22.

¹⁶ Vö. BARTÓK István, *Az interiectio meghatározása Sylvester Jánosnál*, Magyar Nyelv, 95(1999), 456–459; LÖRINCZI Réka, *Előmunkálatok és adalékok az igeleírás történetének vizsgálatához*, Magyar Nyelvőr, 126(2002), 220–230. Könyven lehet, hogy az ifjú Sylvester saját latin nevére is Melanchthon nyelvtanában bukkant, a háromvégű harmadik deklinációs melléknevek felsorolásában („Syluester”, *i. m.*, A6’).

¹⁷ A latin *varix* jelentése ’ganglion’, a német *Überbein* és a lengyel *martwa kostka* ennek pontos fordítása, ahogy a régi magyar *holttetem* is („Panus, atheroma, steatoma, ein erstarrtes Glied”, lásd: SZENCI MOLNÁR Albert, PÁPAI PÁRIZ Ferenc, BOD Péter, *Dictionarium Ungaro-Latino-Germanicum*, kiad. Iosephus Carolus EDER, 2. kötet, Pozsony, Landerer, 1801, 145.)

- E2^r: Hic spadix spadicis. Folium palmae significat et colorem eius folii, castaneen braun. Pol. podbrunaczie. Vn. *Gheztenye zyn*.
- F3^v: Intybus, intyba, wegwart. Pol. podrosznik. Vng. *Katang*. (*nőnemű fn. a többes számban semleges*)
- G5^v: Nam aut inchoari significant, ut lucescit, der tag bricht an, Pol. dnia ye, Vng. *meg wyrrad*, aut certe gliscere et intendi, ut apud Virg. Expleri mentem nequit ardescitque tuendo. (*az – sco inchoatív formáról*)
- G6^v: Haec vero est propria verborum natura, indicare discrimina temporum. Sunt autem quinque et communi sensu dijudicari possunt.
- Praesens ich Kom. Pol. Przychodzą. Vn. *Mostan iwek*.
- Praeteritum imperfectum ich Kam. Pol. Przychodzalem. Vn. *Iwek wala*.
- P. perfectum ich byn Kommen. Pol. przyszedlem. Vn. *Eliwthem*.
- P. plus quam perfectum ich war Kommen. Pol. Przyszdlem byl. Vng. *El iwthem wala*.
- Futurum ich wurd Kommen. Pol. Przyde. Vng. *El iwek*.
- H7^v: Insero inseui insitum, cum significat ympfem ἐμφυτεύειν Pol. Szczepycz. Vng. *Olthatni*. (*- ro-végű igék perfectuma*)
- I5^v: Impersonalia dicuntur quae personam certam nominatio casu in indicatio non recipiunt, sed mutatur nominatio personae in obliquis, ut quod germanice personaliter dicimus, Ich muß Vergilium außen lernen, Pol. muszą ssie Virgiliusza zewna nauczicz, Vnga. *Zwksegh hogy en korde*¹⁸ *meghtanuliam a Virgiliusth* latine impersonaliter effertur, oportet me ediscere Virgilium.
- I6^r: Passivae vocis impersonalia fiunt ab omnibus uerbis actiuis, et neutris, ut docetur, scribitur. Virgilius: Vsque adeo turbatur agris. Et germani habent hoc genus impersonalia, sic enim efferunt 'legitur', man list, Pol. *czcie*¹⁹ *ssia*, Vng. *olwasthatik*. Dicitur, man sagt, Pol. Biwa powyedano. Vng. *mondattthatikh*. Ex his figuris germanici sermonis facile intelligent pueri naturam horum uerborum sentientque nullam certam personam impersonalibus praeponi.
- I8^v: In loco significant hic, illic, istic, ibi, ubi, ubicunque, ubique, ubiuis, alibi, intus, foris, supra, droben, Pol. wisschi, Vn. *phen*. infra drunden, Pol. nischi. Vng. *Alath*. (*az adverbiumokról*)
- K2^v: Supra droben. Pol. nad. Vn. *pheleth*.

¹⁸ A „kordé” (*corde*) szó jelentésfejlődéséről: WALDAPFEL József, *Corde > kordé*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 58(1934), 189–190, aki a *Domonkos-kóde*xből (1517) és a *Jordánszky-kóde*xből (1519) idézi legkorábbi előfordulásait, az itt is látható „emlékezetből”, „memoriter” értelemben.

¹⁹ Erre a formára lásd: *Słownik staropolski*, szerk. Stanisław URBAŃCZYK, Varsó, PAN, 1955, I. kötet, 359.